

Anna Rauba-Bukowska*

(Rec.) Joanna Pyzel (red.), *Ludwinowo, stanowisko 7. Osada neolityczna na Kujawach. Ludwinowo, site 7. Neolithic settlement in Kuyavia (= Ocalone Dziedzictwo 8)*. Pękowo, Gdańsk: Wydawnictwo i Pracownia Archeologiczna PROFIL-ARCHEO Magdalena Dziegielewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2019, 361 stron, fotografie, ilustracje, mapy, plany, wykresy

Przedstawiona do recenzji monografia składa się z przedmowy i 13 rozdziałów. Jej autorzy to 28 badaczy tworzący zespół. W książce zamieszczono kompleksowe opracowanie materiałów neolitycznych ze stanowiska archeologicznego Ludwinowo 7, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Publikacja wydana jest w dwóch językach – polskim i angielskim. Umożliwia to zapoznanie się z wynikami badań szerszej publiczności.

Stanowisko Ludwinowo to bardzo ważne stanowisko na terenie wschodnich Kujaw z materiałami kultury ceramiki wstęgowej rytej (dalej: KCWR). W przedmowie Joanna Pyzel zaprezentowała historię badań w tym miejscu. Przedstawiono tu różnorodne problemy organizacyjne, ale też interpretacyjne odkrytych materiałów. Według redaktorki monografii główny problem generowała metodyka badań. Stanowisko było badane „na raty”, z przerwami, przez różnych wykonawców. Brak ujednoliconego systemu dokumentacji i przede wszystkim opracowania materiałów spowodował spore zamieszanie podczas ostatecznego opracowania zabytków przez archeologów specjalizujących się we wczesnym neolicie. Takie przedstawienie sytuacji pozytywnie wpływa na odbiór książki, ponieważ czytelnik ma świadomość niedociągnięć i pewnych niezamierzonych braków (np. brak w opracowaniu kości ludzkich i zabytków kamiennych z badań z lat 2000 i 2001). Jednocześnie autorka zwraca uwagę, że jest to wyjątkowej rangi stanowisko.

W rozdziale poświęconym położeniu stanowiska autorzy Joanna Pyzel, Wiesław Koszkuł i Małgorzata Wistuba opisali szczegółowo położenie geograficzne, a także warunki geomorfologiczne. Zabrakło tu uwagi

o możliwej erozji na samym stanowisku. Opisali także sposób podziału na odcinki od A do Z oraz kierowników badań terenowych.

Tematem drugiego rozdziału jest osadnictwo kultury ceramiki wstęgowej rytej. Rozdział składa się z 5 podrozdziałów. Omówiono tu zabytki nieruchome (Joanna Pyzel, Bogumił Pilarski, Paweł Cyganiewicz), ruchome (Joanna Pyzel, Bogumił Pilarski, Wiesław Koszkuł, Paweł Cyganiewicz), przedstawiono analizę technologiczno-stylistyczną ceramiki oraz analizę chronologiczną ceramiki i organizację przestrzenną osady (Joanna Pyzel). Autorzy przedstawili typy obiektów nieruchomych KCWR. Najważniejszymi są chaty słupowe, których odkryto 31. Czternaście chat na podstawie pozostałości po słupach konstrukcyjnych, a kolejne 17 na podstawie analizy rozplanowania obiektów. Oprócz chat autorzy wymieniają jamy przydomowe, glinianki i zwykłe jamy, pochówki szkieletowe oraz studnie. Te ostatnie są szczególnie interesujące, ponieważ są rzadko identyfikowane na stanowiskach KCWR. Studnie te mają inną konstrukcję niż takie obiekty odkrywano np. w Saksonii, a sama autorka zauważa, że w najnowszym zestawieniu studni KCWR Harald Stäuble (2017) nie zalicza ani jednego obiektu z Ludwinowa do tej kategorii. Jednak już w innym zestawieniu te obiekty zostały uznane za studnie KCWR (Wollenweber 2016). Wszystkie zabytki ruchome sklasyfikowano do kategorii: ceramika i inne wytwory z gliny, polepa, krzemienie, kamienie oraz kości zwierzęce. Kolejnym podrozdziałem jest analiza technologiczno-stylistyczna ceramiki, w której autorka przeprowadza dogłębną analizę ceramiki pod kątem technologii przygotowania gliny,

* <https://orcid.org/0000-0002-6653-3614>

Instytut Archeologii i Etnologii Polska Akademia Nauk, Ośrodek archeologii gór i wyżyn, e-mail: a.rauba@yahoo.pl

jak również zdobnictwa. Konieczne jest tutaj sięgnięcie do innych pozycji wydawniczych, których autorka zaproponowała odpowiednie grupy technologiczne oraz system umożliwiający opisanie zdobnictwa ceramiki KCWR na Kujawach. W razie braku możliwości sięgnięcia po odpowiednie pozycje, czytelnik nie ma dostępu do danych, o których mowa w książce. Dzięki zaproponowanym wynikom badań autorka wykonała analizę chronologii ceramiki wraz z rekonstrukcją historii zasiedlenia osady. Te ostatnie opierały się na badaniach korespondencji, ale także na obserwacjach stratygraficznych. Dzięki temu autorka wydzieliła 6 faz osadniczych. Metody statystyczne pozwoliły przeprowadzić rzetelne badania przestrzenne i chronologiczne osadnictwa KCWR.

Trzeci rozdział, autorstwa Lecha Czerniaka, poświęcony jest śladom osadnictwa kultur postlinearnych. W wyniku analizy przestrzennej zabytków autor ustalił pięć odrębnych skupisk obiektów dla kultury późnej ceramiki wstęgowej (dalej: KPCW). Wyjątkowym ustaleniem jest tutaj identyfikacja pochówku KPCW w studni kultury ceramiki wstęgowej rytej. Autor podkreślił też, że podstawową formą budowli mieszkalnych KPCW na Nizinie Polski były półziemianki. W przypadku śladów osadnictwa kultury brzesko-kujawskiej (dalej: KBK) wyróżniono siedem skupisk obiektów. Lech Czerniak zwraca uwagę na ewentualny rytualny charakter obecności przedstawicieli KBK w osadzie KCWR w Ludwinowie 7. Szczególną uwagę poświęcił naczyniu zoomorficznemu odkrytemu w obiekcie H149. Naczynie to nosi cechy zdobnicze z obszaru nadłabskiego, a autor sugeruje, że w sąsiedniej wsi – Ludwinowo 3, zamieszkiwanej przez ludność KBK mieszkała osoba/osoby z obszaru nadłabskiego, która brała udział w rytuałach odbywających się w starszej osadzie KCWR (Ludwinowo 7). W podsumowaniu podkreślono, że w Ludwinowie 7 osadnictwo KPCW miało charakter osadowy, a ślady KBK miały charakter rytualny.

W czwartym rozdziale traktującym o osadnictwie późnoneolitycznym autorka Marzena Szmyt przeprowadziła analizę i interpretację pozostałości osadnictwa ludności kultury amfor kulistych (dalej: KAK). Są to pozostałości składające się z jednej jamy KAK, która została przebadana tylko w połowie (druga połowa nie wchodziła w obszar inwestycji). W jamie odkryto kilkadziesiąt fragmentów naczyń ceramicznych. Mimo skromnego zbioru na podstawie analiz technologicznych i zdobniczych autorka dokonała istotnych odkryć. Ustaliła istnienie niewielkiego efemerycznego osiedla, które można datować na I fazę KAK na Kujawach, czyli na pierwszą połowę IV tysiąclecia przed Chr. Autorka

zwróciła uwagę, że to krótkotrwałe osiedle poświadcza starą metrykę doświadczeń osadniczych ludności KAK.

W kolejnym podrozdziale Łukasz Polczyński omówił materiały (ceramiczne) kultury ceramik sznurowej (dalej: KCS), które określił jako starszsznurowe. Podkreślił też, że istotny jest fakt niesepulkralnego charakteru obiektu, w którym zostały odkryte fragmenty naczyń.

W wyczerpującym rozdziale 5 Jacek Kabaciński i Małgorzata Winiarska-Kabacińska przedstawili szczegółowe opracowanie materiałów krzemiennych. Są to gruntowne opisy kategorii zarówno surowców, jak i techniki obróbki i produkcji narzędzi. Zdecydowana większość zabytków wykonana jest z krzemienia czekoladowego, powszechny był również narzutowy kredowy krzemień bałtycki, znacznie rzadsze są przykłady zabytków z krzemienia jurajskiego (kilka procent). Opracowanie posiada cenne i ciekawe podsumowanie inwentarza krzemienno na tle wytwórczości krzemieniarskiej społeczności KCWR strefy wielkodolinnej Niziny. Autorzy zwrócili uwagę, że po raz pierwszy uchwycono na obszarze Kujaw przywiślanych pracownię krzemienia czekoladowego.

W rozdziale 6 Marcin Szydłowski przeprowadził analizę 164 zabytków kamiennych, w tym 158 wiązanych z KCWR, a pozostałe z innymi kulturami neolitycznymi. Badania te pozwoliły ustalić, że dominującymi surowcami są granity, piaskowce i amfibolity. Narzędzia amfibolitowe – ciosła, były importami z obszaru Czech, najprawdopodobniej z okolic Tanvaldu.

Rozdział 7 poświęcony jest użytkowaniu zwierząt. Marta Osypińska przeanalizowała 17 843 fragmenty kości zwierzęcych z badań przeprowadzonych w latach 2000–2008, Renata Ablamowicz badała 415 fragmentów kości z badań młodszych. Ustalenia analizy osteologicznej wraz rekonstrukcją modelu konsumpcji mięsa są bardzo interesujące. Analizy pozwoliły ustalić, że w większości kości stanowią pozostałości po bydło domowym, w mniejszym stopniu po małych przeżuwaczach (owca/koza) i najmniejszym po świni. Z opracowania można się dowiedzieć m.in., że bydło było zabijane głównie na mięso (krowy były w stanie wykarmić tylko cielęta), natomiast małe przeżuwacze raczej hodowano dla mleka i runa. Dodatkowo małe przeżuwacze były znacznie bardziej zaawansowane pod względem udomowienia niż bydło. Istotnym i poznawczym elementem opracowania jest stwierdzenie, że typ morfologiczny bydła nie był jednolity. Większość osobników (zwłaszcza we wczesnych fazach osadnictwa w Ludwinowie) była w typie turopodobnym. Część bydła prezentowała typ bydła zaawansowanego w procesie udomowienia. Autorki opracowania wykazały, że w osadzie istniały złożone praktyki

hodowlane oraz wskazały na dużą dynamikę i poziom skomplikowania genety formowania się populacji bydła wczesnoneolitycznego. Podrozdział Emily Johnson to innowacyjna i ciekawa analiza świeżości złamań kości. Na podstawie charakterystyki złamań autorka przedstawiła wnioski, że na stanowisku Ludwinowo 7 regularnie pozyskiwano szpik kostny w celach konsumpcyjnych. Jednak częstotliwość pozyskiwania szpiku jest mniej intensywna niż wykazano np. na terenach Francji czy Niemiec. Ważnym i w tej chwili już standardowym (o ile materiał pozwala na przeprowadzenie takich analiz) elementem badań kości są analizy izotopowe. Takie opracowanie przedstawili Iain Kendall, Rosalind Gillis, Marie Balasse, Richard Evershed. Zaprezentowali wyniki analiz stabilnych izotopów węgla, azotu i tlenu. Wynika z nich, że stada z Ludwinowa 7 spożywały głównie rośliny zielne. Badacze nie stwierdzili także sezonowości w stosowanych praktykach wypasu bydła.

Neolitycznym pochówkom szkieletowym poświęcono osobny rozdział, którego autorami są Paweł Dąbrowski, Beata Iwanek, Izabela Kadłucka. Mimo złego stanu zachowania opisano i zinterpretowano wyczerpująco trzy ludzkie pochówki szkieletowe odkryte na stanowisku Ludwinowo 7.

W rozdziale 9 autorstwa międzynarodowego zespołu (Mélanie Roffet-Salque, Borys Banecki, Marta Krüger, Joanna Pyzel, Jessica Smyth, Richard Evershed) zaprezentowano niezwykle interesujące wyniki analiz pozostałości tłuszczów w naczyniach ceramicznych. Poza zwykłym przedstawieniem rezultatów zespół opracował je pod różnymi kątami, np. jakie pozostałości odkryto w poszczególnych typach naczyń, jaki był chronologiczny i przestrzenny trend w eksploatacji produktów zwierzęcych. Wyniki analiz zostały także porównane z badaniami archeozoologicznymi. Potwierdzono, że naczynia sitowate noszą ślady lipidów mlecznych przeżuwaczy, co zostało uznane jako pierwszy w świecie poświadczony dowód na produkcję sera w dziejach ludzkości. Chociaż należy zaznaczyć, że to odkrycie było już publikowane kilka lat wcześniej (Salque *et al.* 2013). Ilość przeanalizowanego materiału jest imponująca i obejmuje 521 fragmentów naczyń ceramicznych z jednego stanowiska. Jak sami autorzy piszą, jest to ewenement na skalę światową. Z tego powodu na pewno warto sięgnąć po recenzowaną pozycję.

W rozdziale 10 autorki Aldona Mueller-Bieniek, Magdalena Moskal-del Hoyo i Magda Kapcia przedstawiły próbę odtworzenia gospodarki na podstawie badań archeobotanicznych. Uzyskane wyniki podczas

tych badań wskazały na ogromne znaczenie komosy jako źródło pokarmu lub paszy dla zwierząt. Osadnicy eksplorowali tereny porośnięte przez sosnę, jak również przez drzewa liściaste (jesion, wiąz, klon).

W dwóch ostatnich rozdziałach Joanna Pyzel omówiła wyniki dat radiowęglowych dla KCWR w Ludwinowie oraz przedstawiła stanowisko na tle osadnictwa neolitycznego Kujaw.

Omawiana pozycja wydawnicza jest bardzo wartościowa i zawiera wiele nowych danych. Wszystkie kategorie zabytków zostały opracowane według najnowszych trendów, co zaowocowało ciekawymi wynikami. Opracowania nie ograniczyły się do przedstawienia rezultatów analiz, zaprezentowano interpretację tych badań, a wyniki ukazano w szerszym kontekście dotychczasowych ustaleń na temat neolitu na Kujawach. W niektórych dziedzinach uzyskano wybitne osiągnięcia np. rozdział dotyczący analiz pozostałości tłuszczów w naczyniach KCWR.

W monografii nie ustrzeżono się drobnych błędów i nieścisłości. Posługiwanie się określeniami tzw. zespołu krakowskiego czy tzw. badań krakowskich i częste odnoszenie się do nich w tekście uważam za bardzo niefortunne. Powinno się tu używać konsekwentnie bądź nazwiska autorów badań, bądź nazwy firmy komercyjnej, która wygrała przetarg i przeprowadziła wykopaliska, a jest to konsorcjum dwóch firm: Firma Archeologiczna Archeo-Explorers Wiesław Koszkuł oraz Pracownia Archeologiczna Dariusz Majewski.

Tabela z płyty CD oznaczona jako plik „CD 5” mogła z powodzeniem zostać umieszczona w książce. Na figurze 4.1 niektóre symbole są trudne do rozróżnienia kolorystycznego.

Nie podoba mi się pomysł z CD, wydaje się, że dążenie do publikowania pozycji autonomicznych, tworzących całość jest najlepszym rozwiązaniem. Zamiennikiem dla płyt CD może być umieszczanie części danych w tzw. chmurach, czyli na serwerach, w bazach danych dostępnych przez Internet. Niektóre komputery w ogóle nie mają możliwości odtwarzania CD – to jest przestarzała technologia.

W spisie treści brakuje podrozdziałów:

5.1 – Wytwórczość krzemienista społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej,

5.2 – Wytwórczość krzemienista społeczności kultur postlinearnych,

5.3 – Materiały krzemienne i nieokreślonej chronologii i przynależności kulturowej.

Bibliografia

- Salque M., Bogucki P. I., Pyzel J., Sobkowiak-Tabaka I., Grygiel R., Szmyt M. 2013. Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium BC in northern Europe. *Nature* 493, 522–525.
- Stäuble H. 2017. Einleitung. In: S. Friedrich (ed.), *Der linirbandkeramische Brunnen von Leipzig-Plaußig* (= *Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie* 62). Dresden: Landesamt für Archäologie Sachsen, 9–12.
- Wollenweber R. 2016. One house like another – Access to water wells as an indicator of social inequality in the Linear and Stroke-Ornamented Pottery Cultures. In: H. Meller, H. P. Hahn, R. Jung, R. Risch (eds.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften*. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. Bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) (= *Tägungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle* 14/1). Halle (Saale): Landesamt f. Denkmalpflege u. Archäologie Sachsen-Anhalt, 165–180.